

KONTRADIKCE

KONTRADIKCE

Časopis pro kritické myšlení

2021 / 1

KONTRADIKCE

ročník 5 2021 číslo 1

Redakce

Kristina Andělová, Petr Kužel, Jan Mervart (editoři 5. ročníku), Joseph Grim Feinberg, Michael Hauser, Ivan Landa, Jakub Ort, Jiří Růžička, Šimon Svěrák, Dan Swain, Monika Woźniak

Mezinárodní redakční rada

John Abromeit (Buffalo State University), Oliver Belcher (Durham University), Jana Beránková (Columbia University), Katarzyna Bielińska-Kowalewska (Institute of Philosophy and Sociology, Polish Academy of Sciences, Warsaw), Lubomír Dunaj (University of Vienna), Elżbieta Durys (University of Łódź), Ingo Elbe (Carl von Ossietzky University of Oldenburg), Juraj Halas (Comenius University, Bratislava), Peter Hudis (Oakton Community College), Michael Löwy (Centre national de la recherche scientifique, France), Moishe Postone (in memoriam), Nick Nesbitt (Princeton University), Petr Steiner (University of Pennsylvania), Richard Sfahel (Philosophy Institute, Slovak Academy of Sciences), Karolina Szymaniak (Jewish Historical Institute, Warsaw; University of Wrocław), G. M. Tamás (Central European University, Budapest and Vienna), Francesco Tava (UWE Bristol), Zhivka Valiavicharska (Pratt Institute, New York), Xinruo Zhang (Shanghai Stock Exchange)

Jazyková redakce češtiny Pavla Toráčová

Jazyková redakce slovenštiny Silvia Ruppeldtová

Jazyková redakce angličtiny Greg Evans, Darren Crown, Ashley Davies

Sazba Jana Andrllová

Grafická úprava © Markéta Jelenová

Vytiskl Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s., Husova 1881, 580 01 Havlíčkův Brod

Vydal © Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, Česká republika
ve svém nakladatelství Filosofia jako jeho 559. publikaci

Publikace vychází s podporou Strategie AV21 – Evropa a stát: mezi barbarstvím a civilizací.

ISSN 2570-7485

ISBN 978-80-7007-706-1 (tištěná kniha),

ISBN 978-80-7007-729-0 (ePUB),

ISBN 978-80-7007-730-6 (mobi),

ISBN 978-80-7007-728-3 (PDF)

Elektronické formáty připravil KOSMAS, www.kosmas.cz

Kontakt +420 222 220 124, kontradikce@flu.cas.cz

Webová stránka kontradikce.flu.cas.cz/en

Věnováno památce Petra Uhla

Slovo úvodem *Kristina Andělová, Petr Kužel, Jan Mervart, K levicovému disentu* 7

Studie

Kristina Andělová, „Česká sovětologie“? Socialisté v opozici a kritika systémů sovětského typu 15

Ondřej Holub, Za šestým smyslem marxistické filosofie. Ideový vývoj Rudolfa Šímy jako reflexe perspektiv a mantinelů československé marxistické filosofické antropologie 60. let 45

Rozhovor

Apolena Rychlíková s Annou Šabatovou, „Věděla jsem, že já se s tímhle nesmírím.“ Rozhovor Apoleny Rychlíkové s Annou Šabatovou 71

Materiály: Marxistická kritika Sovětského svazu

Pavel Siostrzonek (ed.), Josef Guttman: Sovětský svaz – nová třídní společnost 89

Pavel Siostrzonek, Josef Guttman o Sovětském svazu 91

Peter Meyer [Josef Guttman], Sovětský svaz – nová třídní společnost 103

Petr Kužel (ed.), Egon Bondy: Diktatura proletariátu 129

Petr Kužel, Egon Bondy o Sovětském svazu 130

[Egon Bondy], Diktatura proletariátu 139

Recenzní esej

Juraj Halas, Intelaktuálne dejiny československého poststalinizmu (Jan Mervart, Jiří Růžička, „Rehabilitovat Marxe!“ Československá stranická inteligence a myšlení poststalinické modernity) 145

Recenze

Václav Skořepa, Kritickým hlasem proti konformitě: disidentské dědictví Jana Tesaře (Jan Tesař, Co počít ve vlkově břiše. Práce o vytváření struktur občanské společnosti z let 1968–1980) 161

Michal Lipták, Rok 1968 a možnosti revolúcie (Jana Ndiaye Beránková, Michael Hauser, Nick Nesbitt (eds.), *Revolutions for the Future: May '68 and the Prague Spring*) 167

Ondřej Holub, Alternativa Rudolfa Bahra jako teoretický prostor pro reflexi středoevropské marxistické filosofie 60. let (Rudolf Bahro, *Alternativa. Ke kritice reálného socialismu*) 173

Slovník pojmů

Peter Bugge, Levicový disent 183

In memoriam

Jan Mervart, Překračovat hranice české kotliny. Kosmopolita demokratického socialismu Antonín J. Liehm (1924–2020) 211

O autorkách a autorech 215

SLOVO ÚVODEM

K levicovému disentu

Ústřední politické pojmy levicového myšlení jako socialismus či marxismus se po pádu státního socialismu jevily ve spojení s adjektivem „demokratický“ doslova jako *contradictio in adjecto*. Demokratické režimy se po roce 1989 naopak identifikovaly s liberálními hodnotami, které byly často chápány ve smyslu neomezeného individualismu a nedůvěře vůči kolektivistickým politickým modelům, včetně možných nesovětských alternativ k liberálnímu kapitalismu. Z této perspektivy byla rámována také historická úloha východoevropského disentu, jehož dominantou byla obhajoba lidských práv a politických svobod, tedy především hodnot spojených s politickým liberalismem. Spojení disidentského vyjednávání demokratického prostoru jako prostoru socialistického, či dokonce marxistického bylo ve veřejném prostoru v zemích střední a východní Evropy po roce 1989 prakticky nediskutovatelné. Poválečná zkušenost tohoto regionu vrhla na celý socialistický politický projekt stín a v očích části obyvatel tak postavila význam pojmu socialismus do protikladu k politické praxi demokracie.

Tento moment ovšem vyvolává tázání, především proto, že historie moderní demokracie je od devatenáctého století nerozlučně spjata se socialistickým hnutím a jeho politickými projekty. To pochopitelně neznamená, že by dějiny levice neměly i své temné stránky, které popíraly (často radikálně) demokratické principy. Na druhou stranu se politická levice historicky podílela na rozšiřování prostoru demokracie v celém světě. Ve své téměř dvousetleté historii bojovala moderní levice za utváření demokratického konstitucionalismu, rozšiřování občanských, hospodářských, sociálních a kulturních práv, za rovnost a za respektování rozdílů či za sociální inkluzi. Historik Geoff Eley v knize *Forging Democracy. The History of the Left in Europe, 1850–2000* označuje dokonce každé vyjednávání demokracie za levicové.¹ Jakkoli se může toto tvrzení zdát kontroverzní, aktivistické či jednostranné, spojení levice, resp. socialismu a demokracie je historicky neoddiskutovatelné, stejně jako je zčásti pochopitelná diskreditace levicových pojmů po pádu státně socialistických diktatur v Evropě.

Eley se dívá na dlouhodobý vývoj evropské levice a všímá si, že v západní Evropě historická dominance socialismu nad jinými levicovými koncepty upadá od šedesátých let

¹ Geoff Eley, *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850–2000* (Oxford: Oxford University Press, 2002).

s nástupem tzv. nových sociálních hnutí (feminismus, pacifismus, environmentalismus). Ta přebírají politickou agendu nové levicové rétoriky a klasické politické kategorie určující identitu „staré“ levice, jako dělnická třída či zájmy pracujících, jsou v emancipační rétorice nové levice částečně upozaděny. Původní důraz na třídní analýzu nová levice kombinovala nebo jej nahradila kulturalistickou kritikou různých forem znevýhodnění.

V komunistické Evropě byla situace pochopitelně jiná. Rozdílnou situaci roku 1968 a let následujících mapuje sborník *Revolutions for the Future: May '68 and the Prague Spring*, který recenzujeme v obou číslech tohoto svazku *Kontradikcí* (slovensky Michal Lipták, anglicky Sezgin Boynik). Je samozřejmě problematické automaticky přenášet politické kategorie západního myšlení do východoevropského kontextu, neboť politické identity a politická štěpení zde vznikala v jiných podmínkách. Tradice demokratického myšlení je ve středovýchodní Evropě po roce 1968 spojena především s disentem, který byl díky své kritice oficiální socialistické politiky považován dlouho za hnutí „neideologické“. To bylo dáno i dominantním výkladovým rámcem, ve kterém byl disent historicky spojován především s tzv. nepolitickou politikou, tedy snahou o hledání konsensu a budování společných „předpolitických“ hodnot. Domníváme se, že chceme-li pochopit myšlenkový svět východoevropského disentu, nemělo by naše zkoumání u tohoto tvrzení skončit. Snaha o sjednocení různých disidentských proudů proti společnému nepříteli v rámci lidskoprávní agendy neznamenal, že by se část aktérů dále politicky neprofilovala. Právě otázka toho, zda lidská práva, potažmo lidské svobody chápat pouze jako negativní svobody (svobody od něčeho), což by v zásadě implikovalo liberální pojetí, nebo pozitivně (tedy svobody k něčemu), jak je chápe socialistické pojetí, tvořila zásadní difference uvnitř politického disentu. Tento konflikt přibližuje v kontextu sovětského disentu rozhovor s Iljou Budrajtskise v anglickém čísle.

Náš výklad situujeme do výzkumného paradigmatu, které v posledních letech zpochybňuje dominantní výklad disentu jako ideologicky liberálního projektu. V akademických diskuzích lze zřetelně vidět naléhavou potřebu po „přehodnocování“ a „znovupromýšlení“ historie disentu, což také vede k novému zkoumání politického myšlení, které se objevilo ve východní a střední Evropě před radikálními změnami v roce 1989. Ukazuje se, že i uvnitř disentu vznikala řada socialistických politických koncepcí a že marxistický disent není pojem, který by představoval *contradictio in adjecto*.

Jde nám zejména o politické myšlení, o obsahy kritik, programů a vizí, o jejich filosofickou relevanci. Levicový disent, jehož význam liberální narativ upozaduje, chápeme jako způsob myšlení, který se takovému vyprávění částečně vzpírá. To ovšem neznamená, že bychom si mohli ulehčit práci a vymezit levicovost disentu pouze přívlastkem „neliberální“. Takové pojetí by bylo podobně zjednodušující jako původní zobecňující liberální čtení. Při ohledávání terénu jsme se proto neomezovali na jednu zužující definici, oproti tomu jsme se spíše snažili levicový disent pojednat z různých perspektiv, jež dohromady přibližují tento na první pohled jasně rozpoznatelný, při bližším ohledání ovšem vcelku nepolapitelný, protože mnohvrstevnatý, objekt výzkumu. Proto jsme

se levicový disent pokusili vymezit prostřednictvím několika navzájem propojených charakteristik.

Především je třeba zdůraznit, že levicový disent sice bojoval proti stávajícímu modelu socialismu a v mnohých případech se jeho představitelé ztotožňovali s liberálními hodnotami (například v otázce potřeby dodržování lidských práv), v žádném případě se ovšem neztotožňovali s kapitalismem jako ekonomicko-společenským uspořádáním. Vzhledem k dobovým okolnostem, mezi něž patřila hrozba různé míry perzekuce, sice nepřítelem číslo jedna zůstával oficiální – ať již sovětský, jugoslávský či albánský – režim, neznamená to však, že by spolu s modelem reálného socialismu tehdejší autorky a autoři opustili ideu socialismu jako takového. Albánský případ disentních snah mapuje ve studii věnované reakcím části tamějších stranických a intelektuálních elit na XX. sjezd KSSS Inxhi Brisku. Dobové svědectví vymezování vůči oficiálnímu modelu socialismu ukazuje na československém případě překlad textu Miroslava Kusého „To Be a Marxist in Czechoslovakia“ (edičně připraven Dirkem Dalbergem). To je rovněž patrné například v analýze Josefa Guttmanna „Sovětský svaz – nová třídní společnost“ z roku 1944 a v textu Egon Bondyho „Diktatura proletariátu“ z roku 1949/1950, které edičně pro české číslo připravili Pavel Siostrzonek a Petr Kužel. Oba tyto texty přinášejí drtivou kritiku Sovětského svazu a společností sovětského typu, aniž by v nejmenším rezignovaly na marxistická východiska a ideály socialismu. Zároveň ukazují, že pojem levicový disent není nutné rezervovat pouze pro období sedmdesátých a osmdesátých let, a že o něm můžeme hovořit i v letech dřívějších. Podrobně se ostatně etymologii pojmu „levicový disent“, jeho proměnám a historii ve svém příspěvku věnuje Peter Bugge.

Představy levicových disidentů o socialistickém společenském uspořádání nebyly homogenní. Společně měly tyto disidentské přístupy většinou pouze to, že se vymezovaly jak vůči stávající realizaci socialismu, tak vůči kapitalismu. Tuto nesourodost měl přirozeně na svědomí odklon od dobového ideologického kánonu. Opuštění jednotného a závazného jazyka oficiálního marxismu-leninismu vedlo ke značné různorodosti. Ta byla posílena různými ideovými vlivy, jež se sice navzájem mohly překrývat, avšak nikdy nevytvořily pro disentní levicové intelektuály jednotný teoretický ani politický jazyk. Ve středovýchodní Evropě tehdy bylo možné sledovat nejrůznější recepce maoismu, jak je v tomto svazku prezentují Kristóf Nagy s Martónem Szarvasem na příkladu radikálních maďarských uměleckých skupin či jak jej rozvíjel český nezávislý a v uměleckém undergroundu se pohybující marxista Egon Bondy.

Vlivy nové levice ve spojení s trockistickými inspiracemi můžeme vidět u české skupiny radikálních studentů – Hnutí revoluční mládeže, které přibližuje text Ondřeje Slačálka, Michaela Poláka a Matyáše Křížkovského. V disentu skončila také řada marxistických intelektuálů, kteří původně fungovali v rámci oficiálních institucí, jako například jugoslávští filosofové sdružení kolem časopisu *Praxis*, zde prezentovaní autorskou trojicí Gazela Pudar Draško, Milivoj Bešlin a Balša Delibašić, nebo například němečtí filosofové typu Wolfganga Haricha, Roberta Havemana a Rudolfa Bahra, jejichž

programy společenské změny analyzuje Alexander Amberger. Recenzi na české vydání Bahrovy knihy *Alternativa. Ke kritice reálného socialismu* přináší Ondřej Holub. Studii téhož autora věnovanou marxistickému slovenskému filosofovi Rudolfovi Šimovi otiskujeme rovněž v českém čísle. Stejně tak nemůžeme nevidět nejrozumnější nezávislé socialistické skupiny, které v českém případě tvořila například brněnská skupina nezávislých socialistů (k té měl blízko český historik Jan Tesař, jehož knihu dobových esejů recenzuje v českém čísle Václav Skořepa) nebo bývalí reformní komunisté koketující s eurokomunismem, jejichž kritiku sovětského modelu socialismu analyzuje v českém čísle Kristina Andělová.

Spolu se stávajícím socialistickým uspořádáním podrobovali disidenti velmi často přísné kritice i oficiální jazyk (viz text M. Kusého v tomto svazku). Jazyk však není to samé, co konceptuální aparát, a tak nedocházelo nutně k opuštění marxistických pojmů. Tento princip je patrný již v knize *Nová třída* Milovana Đilase nebo v *Otevřeném dopise straně* Karola Modzelewského a Jacka Kurońe a provázel texty levicových disidentů do konce státního socialismu. Snahy o očišťování marxistických termínů od ideologických nánosů zkostnatělého oficiálního jazyka, o návrat k původní marxistické terminologii jako nástroji teorie, boj o navrácení analytické nosnosti pojmů jako revoluce, třída, vykořisťování, dělná práce apod. patřily k základním charakteristikám tehdejších intelektuálních aktivit. Pokud teorie zůstávala do velké míry u pojmového marxistického arzenálu, ať již různých typů západního marxismu, nové levice, trockismu, maoismu, či v návaznosti na nejrozumnější lokální tradice socialismu, představy o politické praxi se lišily a navzájem rozcházely právě podle jednotlivých ideových vlivů. Maoisté snili o kulturní revoluci prostřednictvím odvrhnutí starého světa, radikální studenti o novém společenství zrozeném ve skutečné revoluční změně, nezávislí socialisté typu zmíněné brněnské skupiny o symbióze levicových a občanských principů, reformní komunisté v exilu sázeli na západoevropské komunistické strany a případné změny v Sovětském svazu. Stejně jako byl na úrovni teorie reformulován marxismus, tak v některých uskupeních docházelo i k ožiování revolučního marxismu jakožto sepětí revoluční teorie a revoluční praxe. Zatímco v oficiální propagandě byla stabilita tohoto páru prý zajištěna komunistickou stranou, v disidentských úvahách šlo o vytvoření nové, dynamické a nepřetržitě revoluční politické síly. Pro Egona Bondyho či Petra Uhla tak bylo přirozené kritizovat společnosti sovětského typu a zároveň se považovat za marxisty. Tento moment mj. přinášíme v rozhovoru s Annou Šabatovou.

Vraťme se ovšem ještě k našemu počátečnímu tázání. Podobně jako doboví kritici státního socialismu se domníváme, že některé marxistické pojmy stále představují adekvátní nástroje k analýze dnešní společnosti a že takřka sisyfovské snažení o vytváření spravedlivé společnosti bývalých levicových disidentů nám dnes pomáhá navázat na jejich odkaz (viz zejména rozhovor s Annou Šabatovou v českém čísle nebo kritika společnosti růstu Wolfganga Haricha diskutovaná v příspěvku Alexandera Ambergera). Pokud však znovuožívujeme myšlení levicového disentu a snažíme se jeho příběhy a myšlenky znovu číst, neznamená to, že bychom jej chtěli heroizovat.

Příklon mnohých představitelů školy Praxis k etnonacionalismu například otevírá témata, kam by měla směřovat naše další kritika tehdejšího myšlení. Stejně tak by bylo možné se zabývat otázkou, proč se v dobových textech prakticky nevyskytují reflexe jiných forem oprese typu genderových nerovností (vzácným příkladem budiž text Blaženky Despot, který Zsófia Lóránd edičně připravila pro minulé číslo časopisu²). Dosud málo reflektované myšlení levicového disentu ovšem otevírá řadu dalších výzkumných témat, například disidentské koncepce solidarity, otázky kritiky pracovních práv či naopak pozdější příklony k různým formám autoritářství.

Ve chvíli, kdy bylo toto číslo *Kontradikcí* již vysázené, zastihla nás smutná zpráva o úmrtí Petra Uhla, celoživotního bojovníka proti bezpráví a neúnavného zastávce práv utlačovaných. Není již bohužel možné připojit do tohoto čísla souvislejší vzpomínku. Chceme tedy alespoň touto formou vyjádřit za celou redakci úctu člověku, který nikdy neslevil ze svých zásad a ideálů a který i za nejobtížnějších podmínek byl vždy schopen zůstat sám sebou. Pro nás, kteří jsme o generaci, dvě, či dokonce tři mladší, zůstává v tomto ohledu inspirací. Rozhodli jsme se proto věnovat toto číslo *Kontradikcí* právě jemu, a vzdát mu tak čest a dík a za to, že máme na co navazovat.

Kristina Andělová, Jan Mervart, Petr Kužel

² Blaženka Despot, „Women and Self-Management“, introduced by Z. Lóránd, *Contradictions: A Journal for Critical Thought* 4 (2020), č. 2, s. 141–151.

STUDIE

„ČESKÁ SOVĚTOLOGIE“? SOCIALISTÉ V OPOZICI A KRITIKA SYSTÉMŮ SOVĚTSKÉHO TYPU*

Kristina Andělová

“Czech Sovietology”? Socialists in Opposition and the Critique of Soviet-Type Systems

Abstract

The study focuses on Marxist critique of Soviet systems in Czech oppositional thought during the period of so-called normalization (1970s–1980s). This analytical discourse was characterized by efforts to re-establish the critical debates that started as a part of Czechoslovak social-scientific critique in the 1960s and intended to provide a detailed analysis of the nature of the so-called Soviet-type systems (STS, i.e. the political systems of the Warsaw Pact countries). Thus, the STS theory was geopolitically defined and did not deal with analyzes of other communist regimes (for example, Yugoslavia or China). On the example of selected Czechoslovak thinkers (e.g. Pelikán, Mlynář, Strmiska, Hájek) the first part of the study addresses attempts to evaluate Czechoslovak development in the 1960s as a specific case of democratization of the Soviet-type system; in the second part I focus on interpretations of these discussions from the perspective of East-European

* Studie vznikla v rámci projektu Média kulturní opozice v Československu s identifikačním kódem LTC18040, na řešení projektu byla poskytnuta podpora v rámci programu INTER-EXCELLENCE Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

totalitarian paradigm. Finally, the third part describes how these analyzes contributed to the formulation of possible political changes in the Eastern Bloc.

Keywords

Soviet-type systems, Czechoslovak opposition, normalization in Czechoslovakia, Sovietology, totalitarianism, Zdeněk Mlynář, Zdeněk Strmiska

Úvod

Následující studie se zabývá fenoménem marxistické kritiky sovětských systémů v českém opozičním myšlení během normalizace. Tato kritika se vyznačovala úsilím o znovu-etablování kritických sociálněvědních debat, které byly započaty v šedesátých letech, a o poskytnutí podrobné analýzy fungování a povahy tzv. systémů sovětského typu (SST). Za ty byly považovány sociálně politické systémy v tehdejších zemích Varšavské smlouvy. Teorie SST tedy byla mimo jiné politicko-geograficky vymezená a nezabývala se analýzami jiných komunistických režimů (například Jugoslávie nebo Číny). První část studie se věnuje pokusům o zhodnocení československého vývoje v šedesátých letech jako specifického případu cesty k demokratizaci systému sovětského typu, ve druhé části se zaměřuji na totalitární interpretace těchto diskuzí a nakonec třetí část popisuje, jak tyto analýzy přispěly k formulacím možných politických změn ve východním bloku.

Soustředím se zde především na bádání, které probíhalo v rámci dvou výzkumných projektů pod vedením Zdeňka Mlynáře: „Zkušenosti pražského jara 1968“ a „Krise v sovětských systémech“. Intencí těchto projektů bylo částečně navázat na metody československého politologického a sociologického výzkumu v šedesátých letech, jak byl praktikován v rámci tzv. interdisciplinárních týmů, které kriticky hodnotily soudobý společenský a politický vývoj. Ze stejné potřeby (ovšem již ve zcela odlišných podmínkách) se během sedmdesátých let zformovalo mezi reformně-komunistickými intelektuály odvětví „české sovětologie“, která poskytovala kritiku stávajícího sovětského politického modelu, která se opírala o koncept totalitarismu. Pojem „česká sovětologie“ zde používám pro označení výzkumu tzv. společností sovětského typu v podobě, ve které se ustavil mezi českými exilovými intelektuály v sedmdesátých a osmdesátých letech. Tento pojem záměrně používám v uvozovkách, neboť označení může být mírně zavádějící, především proto, že pro tyto autory není oblastí zájmů samotný Sovětský svaz a jeho vývoj, nýbrž nesovětské politické systémy, které implementovaly podstatné prvky sovětského modelu. Jednalo se tedy především o politické systémy zemí střední a východní Evropy.

Teoretický přínos středo- a východoevropského disentu byl především v anglosaských diskuzích v devadesátých letech i později přehlížen. Na to poukazoval v roce 1995 Jeffery Isaac v textu „The Strange Silence of Political Theory“, který se týkal významu politického myšlení východoevropského disentu.¹ Isaac upozornil na to, že západní političtí vědci

¹ Jeffery Isaac, „The Strange Silence of Political Theory“, *Political Theory* 12 (1995), č. 4, s. 636–652.

nebrali v potaz potenciální přínos východoevropských politických reflexí pro politickou vědu a popis fungování nedemokratických systémů a jsou vnímáni především jako občanští aktivisté a hrdinové boje proti totalitarismu. Poukazoval na to, že „struktury profesionálního akademického bádání jsou zahlceny zaujetím ‚velkými díly‘“.²

V tomto duchu si následující studie klade za cíl seznámit čtenáře s některými dosud málo reflektovanými či nezveřejněnými kritickými analýzami, které probíhaly v domácí i exilové opozici v sedmdesátých a osmdesátých letech. Diskuze, které se pokoušely vsadit československý reformní pokus do širších analýz tzv. systémů sovětského typu, ukazují formování specifické „české sovětologie“, která je při hodnocení opozičního myšlení českou historiografií do značné míry přehlížena. K tomu přispělo i to, že část zde citovaných studií zůstala v českých mutacích často pouze v rukopisech a kolovala jen mezi velmi úzkou skupinou opozičních intelektuálů. Tyto studie jsou dnes sice přístupné především v osobním fondu Zdeňka Mlynáře v Národním archivu, ovšem lze se domnívat, že uvnitř českého disentu výrazněji diskutovány nebyly.

Pražské jaro a jeho význam při reformě systémů sovětského typu

Reflexe porážky pražského jara se stala integrální součástí posrpnového myšlení reformního komunismu a představovala důležitou komponentu jak v jeho kritice normalizačního režimu, tak i ve snahách o budování mezinárodní komunistické a socialistické solidarity. První studie pocházely hlavně z exilu, kde část reformně-komunistického establishmentu začala budovat nové politické a akademické kariéry. Zpočátku byli na tomto poli nejaktivnější především Jiří Pelikán, Ota Šik či Zdeněk Hejzlar. Politické úvahy o porážce pražského jara se odehrávaly ve dvou základních rovinách: jednak v rovině historizující, kde bylo hlavním kritériem hodnocení úspěchů i limitů československého reformního komunismu o demokratizaci společnosti, a jednak aktuálně-politické, v níž šlo především o „definování možností a podmínek další politiky, jež potlačení reformního pokusu přineslo“.³ První reflexe pochopitelně reagovaly především na aktuální politickou situaci v Československu, která zcela zásadně ovlivnila společenský obraz jara 1968. Michal Kopeček poukázal na charakteristický rys reformně-komunistických historicko-politických rozprav v tomto období: prakticky všechny práce se vymezovaly vůči „protivníkům na dvou frontách“.⁴ Jednak to byla obrana proti interpretačnímu rámci *Poučení z krizového vývoje*, především proti označení celého procesu jako kontrarevolučního, nesocialistického (či nemarxistického) a potlačujícího třídní a stranické hledisko. Druhou rovinou byla obrana reformního procesu proti nekomunistické či antikomunistické kritice, která postupně získávala dominantnější pozici i v rámci

² *Ibid.*, s. 642.

³ Michal Kopeček, „Bod obratu: politicko-historické reflexe roku 1968 v Československu a středověchodní Evropě“, in Oldřich Tůma a Markéta Devátá (eds.), *Pražské jaro 1968: občanská společnost, média, přenos politických a kulturních procesů* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011), s. 38.

⁴ *Ibid.*

disidentských společensko-historických reflexí. Přestože si reformně-komunističtí intelektuálové jasně uvědomovali limity demokratizace leninského politického systému, v prvních reflexích se objevuje zřetelná snaha obhájit autoritativní postup strany v roce 1968 jako jedinou možnou strategii k postupnému a stranou řízenému zapojování občanů do procesu společenského rozhodování.

Jedním z prvních pokusů o systematizaci diskuze o povaze a možnosti změn politického systému v Československu byl československo-britský seminář „The Czechoslovak Reform Movement“ pořádaný 12. až 17. července 1971 univerzitou v Readingu. Seminář neměl pouze vědecký charakter, ale i explicitní politickou rovinu, k čemuž se hlásila sama redakce *Listů*. Později se v *Listech* objevilo hodnocení mezinárodního semináře jako důležitého pomocníka „v našem úsilí informovat ty, kteří mají vliv prostřednictvím svých univerzitních funkcí na tisíce západních studentů a svého pera na milióny čtenářů, vysvětlovat pravdivě, co je člověku v západním světě na vývoji východně od Labe jen těžko nebo nedostatečně pochopitelné, a tak nacházet, soustřeďovat a mobilizovat stále větší počet skutečných přátel a spojenců, kterých bylo našemu státu v boji za samostatný a svobodný vývoj vždy zapotřebí“.⁵

Diskuse se soustřeďovala především na vztahy mezi politickými a ekonomickými faktory reformního hnutí v Československu, na budoucnost československé ekonomické reformy, možnosti transformace KSČ, změn v politické struktuře a na otázku, jaké jsou perspektivy reformu v systému diktatury jedné strany a obecně. Výsledkem semináře byla jedna z prvních publikací exilových nakladatelství Index – sborník *Systémové změny*, který vyšel v roce 1972.⁶ Byly zde publikovány příspěvky čelních reformně-komunistických teoretiků (ekonomů či sociologů) či jiných předně postavených funkcionářů, kteří v šedesátých letech aktivně promýšleli možnosti komunistické demokratizace (konkrétně Ivan Bystřina, Zdeněk Hejzlar, Jiří Kosta, Alexej Kusák, Antonín J. Liehm, Adolf Müller, Jiří Pelikán, Jiří Sláma, Ota Šik).

Všechny příspěvky se vztahovaly různým způsobem k dosavadním pokusům „změnit byrokraticko-politický systém v Československu“. Cílem diskuze byla snaha o postižení vývoje tzv. systémů sovětského typu v různých stádiích krizí a pochopit možnosti jejich změn, především na příkladu československé politické krize v šedesátých letech. Mimo explicitní vymezení vůči narativu *Poučení* je zde ovšem patrná i snaha o kritiku nastupujícího paradigmatu o nemožnosti demokratické politické reformy komunistických stran ve východní Evropě, jež se po roce 1968 začalo mezi západoevropskými i východoevropskými intelektuály výrazněji prosazovat. To pochopitelně neznamenal vyloučení možnosti jakékoli politické dynamiky. Spíše se mezi opozičními intelektuály jednalo o redefinici pojmu „reforma“, která znamenala změnu, jež bude probíhat především „tlakem zdola“. S takovým pojetím se část autorů *Systémových změn* shodovala, ovšem mnozí z nich se

⁵ „Seminář v Readingu“, *Listy* 1 (1971), č. 6, s. 44–45.

⁶ Jiří Pelikán (ed.), *Systémové změny* (Kolín: Index, 1972).

domnívali, že proto, aby ke změně došlo, nelze apelovat pouze na občanskou nespokojenost a její veřejné projevy, ale je třeba podrobně analyzovat společenskou strukturu a pochopit role jednotlivých sociálních skupin ve vztahu k moci. Právní teoretik Ivan Bystřina napsal, že je nutné „pochopit specifickou úlohu jednotlivých společenských vrstev, tříd a skupin ve vývoji, v rozkladu a v přípravě pádu daného systému“.⁷

Bystřina i ostatní autoři se vyrovnávali s typem nekomunistické či antikomunistické kritiky pražského jara, jak ji formulovali především Pavel Tigríd, Rio Preisner či Ivan Sviták. Tyto kritiky zaznívaly vůči reformně-komunistickému projektu již v samotném roce 1968 a později argumentovaly, že československý komunistický systém byl nereformovatelný (hojně se používala metafora pokusu o „kulatý čtverec“) a že byl „odsouzený k neúspěchu“ již od samého počátku, že tento neúspěch předurčily vnitřní antagonismy a kontradikce a že i bez intervence by nakonec stejně byl „podán konečný důkaz o jeho vlastních smrtelných předpokladech“.⁸ Reformně-komunistická „odpověď“ na obdobnou kritiku spočívala především na dvou pilířích. Jednak se část autorů již začala stavět k tzv. systémům sovětského typu jako k systémům, které nelze nazývat socialismem. Legitimitu pro svá prohlášení hledali přímo v díle Karla Marxe. Z detailní analýzy sociální stratifikace vyvodil Ivan Bystřina, že nešlo o degeneraci či stalinskou deformaci zřízení, jež bylo původně socialistické, nýbrž od samého počátku o diktaturu „jménem proletariátu“, jež se v průběhu doby stále zřetelněji projevovala jako diktatura úzké oligarchické skupiny nad proletariátem a proti němu.⁹ V souvislosti s takovýmto pojetím vývoje po roce 1948 se také reformně-komunističtí intelektuálové, kteří v šedesátých letech revidovali postuláty marxismu-leninismu, začali ideově otevírat kritickým analýzám východoevropských komunistických společností, jako byly například teze o „degeneraci proletářského státu“, koncepcce státního kapitalismu, novo-levicového pojetí „autoritářské sociální struktury“ a techno-byrokracie či nové konceptualizace tzv. společností sovětského typu.

⁷ Ivan Bystřina, „Sociální stratifikace, úloha inteligence a pozice radikálních intelektuálů v přípravě a provedení Pražského jara“, in *Systémové změny* (Kolín: Index, 1972), s. 8.

⁸ Pavel Tigríd, „Revanšisté k moci!“, *Svědectví* 10 (1970), č. 38, s. 207–230; Ivan Sviták, „Extremismus pravdy“, *Svědectví*, 10 (1969), č. 37, s. 29–32; Rio Preisner, „Blouznivci našich úhorů“, *Svědectví* 11, (1971), č. 42, s. 249–254; Ivan Sviták, „Od výprodeje iluzí k socialistické demokracii“, *Svědectví* 11, (1971), č. 42, s. 239–248. Ve východoevropských opozičních diskuzích narativ o nereformovatelnosti komunistických režimů po roce 1968, nejvíce „zpopularizoval“ Leszek Kołakowski ve svém textu „Teze o naději a bezvýchodnosti“ (*Svědectví* 11 [1971], č. 42, s. 255–268), kde rozebíral „zvláštnosti sovětského modelu socialismu“ a redefinoval pojem „reformy komunistického režimu“, která již nemůže probíhat skrze stranu, ovšem má potenciál se uskutečnit „tlakem zdola“. Ivan Bystřina se snažil ve svých analýzách dokazovat pravý opak. Tvrdil, že „v průběhu roku 1968 nabýval vrchu v rámci KSČ reformní proud, jehož konečným cílem byla transformace politického systému stalinského typu v otevřený pluralistický systém demokratického socialismu“ (Bystřina, „Sociální stratifikace, úloha inteligence a pozice radikálních intelektuálů“, s. 8.)

⁹ Bystřina, „Sociální stratifikace, úloha inteligence a pozice radikálních intelektuálů“, s. 14.

Druhým společným pilířem představených studií byl fakt, že se autoři nezaměřovali tolik na „pražské jaro“ jako celospolečenský fenomén, ale šlo jim o vysvětlení toho, proč reforma selhala „uvnitř“ strany a proč došlo k takové politické krizi, která vyprovokovala násilnou vojenskou intervenci. Prognóza „ex post“ o predestinaci nevyhnutelného zániku reformního pokusu byla většinou vyvrácená, především s ohledem na to, že nestihla být historicky „prozkoušená“ kvůli sovětské invazi. Část intelektuálně aktivní socialistické opozice se v tomto období shodla na tom, že „v daných strukturách“ mohla být postupná demokratizace uplatněna jen umírněnými reformními komunisty, tedy především těmi, kteří by nedali prostor zcela spontánnímu vzniku nezávislých občanských iniciativ a úplnému zrušení cenzury.¹⁰

Dalším významným faktorem, který měl potenciálně bránit demokratizaci, byly limity v oblasti vztahu ekonomiky a politiky. Ota Šik zde zdůvodnil nutnost socialistické syntézy plánu a trhu, tedy model, který chápal jako podmínku pro demokracii jak hospodářskou, tak i politickou, a tím i jako prostředek humanizace společnosti v zemích „byrokraticko-centralistické diktatury“.

Decentralizované plánované hospodářství v socialismu podle něj nemohlo fungovat demokraticky bez zavedení principů politické demokracie.¹¹ Podobným směrem se ubíraly i úvahy ekonomů Jiřího Kosty a Jiřího Slámy, kteří potvrzovali Šikovu koncepci nerozlučnosti ekonomické a politické demokratizace, jež jako jediná „může vyřešit státem nevyřešené problémy rozvoje československého hospodářství“.¹²

To, co zde bylo charakteristické pro všechny první analýzy československého reformního procesu, byla především víra, že systémy sovětského typu lze měnit a demokratizovat a že československý reformní pokus představuje inspiraci pro další demokratická hnutí ve východním bloku. Výsledkem analýz pokusu o reformu bylo především poznání, že „jakákoli obroda komunistického hnutí a revolučního hnutí není možná bez rozchodu, jasného a radikálního, se [...] sovětským vedením“.¹³ Na druhou stranu tato první mezinárodní konference odhalila i trvajících interpretačních rozdíly vůči celé řadě fundamentálních otázek. Například pro Zdeňka Hejzlara byla „předlednová“ společnost „přes všechny deformace socialistickou společností přechodného období“,¹⁴ což bylo tvrzení, se kterým zde část autorů polemizovala. Podobně nejednotné hodnocení podávali autoři například v případě hodnocení úlohy radikální inteligence či v otázce obnovení sociální demokracie a pochopitelně i v postojích k nekomunistické části společnosti a jejím na

¹⁰ *Ibid.*, s. 56.

¹¹ Ota Šik, „Demokratické a socialistické tržní hospodářství“, in *Systémové změny*, s. 271.

¹² Jiří Kosta a Jiří Sláma, „Ekonomická reforma a československé hospodářství“, in *Systémové změny*, s. 129.

¹³ Jiří Pelikán, „Pražské jaro a mezinárodní komunistické a revoluční hnutí“ in *Systémové změny*, s. 251.

¹⁴ Zdeněk Hejzlar, „K politice a vnitřnímu vývoji KS4 po roce 1948“, in *Systémové změny*, s. 87.

straně nezávislým aktivitám. Na druhou stranu všechny příspěvky ukázaly, že mezi reformně-komunistickou inteligencí panovalo vědomí limitů, které byly dány jak historicky, tak i geopoliticky, a že jedním z problémů reformně-komunistické politiky bylo „tradiční české přeceňování eticko-politických postulátů co by faktoru mezinárodních vztahů“¹⁵ a nemyslitelnosti radikální přeměny struktur čistě v národním rámci a bez mezinárodního spojení s „pokrokovými silami“.¹⁶ Přes všechny odlišnosti se tak autoři shodli na tom, že v roce 1968 nebyl doceněný mezinárodní aspekt československého vývoje, což byla zkušenost, která vedla socialistickou opozici v exilu k intenzivní snaze budovat mezinárodní politické svazky v rámci západoevropského socialistického a komunistického hnutí.

Československý pokus o reformu

Jeden z nejvýznamnějších příspěvků do teoretické diskuze o charakteru reformně-komunistické teorie a praxe se objevil o tři roky později a stala se jím obsáhlá studie Zdenka Mlynáře z roku 1975 *Československý pokus o reformu*. Mlynář se tímto počinem prakticky „vrátil“ na opoziční politickou scénu. Po jeho odstoupení ze všech stranických funkcí se stáhl do ústraní a působil jako entomolog v Národním muzeu a nějaký čas do politiky nezasahoval a vyčkával, přestože se s vyloučenými komunisty stýkal a měl podrobné informace o plánech socialistické opozice. Sám k tomu později napsal, že na počátku sedmdesátých let věřil v možnost „jakési kádárizace“ v Československu, a proto čekal, jak se situace bude vyvíjet, a nezapojoval se do opozičních aktivit.¹⁷ Až po více než pěti letech od vojenské invaze, kdy začínalo být jasné, že k zmírnění represí nebude docházet, se Mlynář postupně začal zapojovat do otevřené kritiky normalizačního režimu, začal podepisovat i samostatně psát různé protestní petice a také aktivněji působit v rámci mezinárodního socialistického hnutí. V západní Evropě v té době rezonovaly myšlenky reformního komunismu především v rámci eurokomunistického myšlení, jehož čelní představitelé se k některým aspektům pražského jara přímo hlásili.¹⁸ Socialistická opozice v exilu se dlouhodobě snažila dostat „československou otázku“ na pořad jednání konference evropských komunistických stran v Berlíně, která se měla

¹⁵ Adolf Müller, „K mezinárodním předpokladům systémových změn“, in *Systémové změny*, s. 191.

¹⁶ Pelikán „Pražské jaro a mezinárodní komunistické a revoluční hnutí“, s. 248.

¹⁷ Michail Gorbačov a Zdeněk Mlynář, *Reformátoři nebývají šťastní* (Praha: Victoria Publishing, 1995), s. 35.

„Po smrti Josefa Smrkovského [...] jsem spolu s několika dalšími členy reformního stranického vedení převzal od něj štafetu. Smrkovský si před smrtí tak sám přál, abych spolu s Jiřím Hájkem a Václavem Slavíkem pokračoval v jeho politicko-opoziční aktivitě.“ Více: Zdeněk Mlynář, *Socialistou na volné noze*, s. 9.

¹⁸ Více Kristina Andělová, „Labutí píseň pražského jara. Politické perspektivy opoziční skupiny kolem časopisu *Listy* po roce 1971“, in Jiří Suk a kol., *Šest kapitol o disentu* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2017), s. 49–78.